

СИСТЕМА ГОЛОСНИХ ФОНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (ДИНАМІЧНИЙ ПІДХІД)

Стаття присвячена розгляду системи голосних фонем сучасної української мови, яку в українському мовознавстві трактують як шестифонемну або п'ятифонемну. На засадах динамічного підходу показано різний ступінь фонематичності українських голосних фонем. /i/ визначено як фонему з послабленим ступенем фонематичності, а фонему /и/ — зі слабким ступенем фонематичності.

Ключові слова: фонема, ступінь фонематичності, позиція, опозиція.

The article is devoted to the examination of modern Ukrainian vocalic phoneme system, which is interpreted in Ukrainian Linguistics as six- or five-phoneme system. On the principles of the dynamic approach different degrees of phonemicity of Ukrainian vocalic phoneme are performed. /i/ as a phoneme with half-weak and /и/ as a phoneme with weak degree of phonemicity are determined.

Key-words: phoneme, the degree of phonemicity, position, opposition.

В сучасному українському мовознавстві існують два підходи до визначення кількості голосних фонем, за якими систему вокалізму визначають як шестифонемну або п'ятифонемну. Дискусії викликає фонематичність *и*. Шестифонемна гіпотеза є традиційною, підтримувана більшістю мовознавців, наприклад, О. Н. Сиявським, І. Зілінським, О. Курило, О. Ісаченком, І. Трояном, М. Наконечним, в останній час, зокрема, Н. І. Тоцькою [5: 46-48]. П'ятифонемна гіпотеза ще в 1931 році була висловлена М. Йогансенем, пізніше підтримана З. Штібером та В. С. Перебийніс [Див. 4: 227-228], а в останній час активно підтримується Ю. О. Карпенком [2: 43-45]. І та, й інша сторона наводить досить переконливі і вагомні аргументи, однак у цілому питання залишається до кінця не з'ясованим. Головною причиною цього є, на нашу думку, статичний підхід до його вирішення, прагнення описати систему фонем як несуперечливу й викінчену. А проте, вона, як і система мови в цілому перебуває в безперервному русі, в розвитку, найсуттєвішою ознакою якого є зміна, процес зникнення одних і виникнення інших ознак, рис, параметрів. Цей процес тією чи іншою мірою завжди розтягнений у часі. Загальновідома методологія змін

системи: відбувається поступове накопичення кількісних змін, які спершу не призводять до зміни системи, поки не перевищать її міру, далі відбувається перехід кількісних змін у нову якість — міру системи порушено, вона переходить із одного якісного стану в інший. Таке діалектичне розуміння розвитку передбачає поступовість, розтягненість змін у часі, а отже, наявність великої кількості проміжних моментів.

Так відбуваються зміни будь-яких систем, саме так відбуваються і зміни системи фонем. Візьмемо одну з найяскравіших змін системи фонем в українській та інших слов'янських мовах — занепад зредукованих. Занепад *ъ, ь* розпочався з другої половини XI ст. (залишаємо осторонь ступінь хронологічної точності щодо визначення цього процесу) і завершився до другої половини XII ст. [1:177-181], тобто тривав близько 100 років. Під час цього періоду і відбувалося невпинне накопичення кількісних змін, формування нової якості. Система фонем в середині XI ст. мала у своєму складі зредуковані, система фонем на початку XIII ст. їх не мала. А чи мала система фонем у своєму складі зредуковані в кінці XI ст., на початку XII ст., в середині XII ст.? Якщо стосовно кінця XI, початку XII століть можна дати більш-менш впевнено ствердну відповідь, то вже щодо середини XII ст. такої певності ми вже не матимемо. Але навіть і щодо кінця XI ст. можуть бути сумніви, адже вже на цю добу в писаних пам'ятках засвідчено чимало пропусків літер на позначення зредукованих, хай поки що тільки в абсолютно слабкій позиції. А з другої половини XII ст. відсутність літер на позначення зредукованих у писаних текстах охоплює майже всі слабкі позиції (у кінці слів їх писали за традицією), а в сильній позиції літери *ъ, ь* часто замінюються на *о, е*. Цілком зрозуміло, що зникнення слабких зредукованих було спочатку суто фонетичним явищем і лише згодом стало фонематичним. Спершу відсутність зредукованого в *сто* і прояснення його в *сот* сприймалося як суто позиційна зміна, як чергування алофонів зредукованої фонemi */#/ ~ /o/*, і лише згодом, коли цей процес охопив абсолютно всі позиції та словоформи, зредуковані фонemi перестали сприйматися як живі елементи системи. Звичайно, це сталося вже зі зміною двох-трьох поколінь мовців. Тобто слід гадати, що ще в першій половині і, можливо, середині XII ст. зредуковані фонemi були,

але мали невеликий ступінь фонематичності, реалізуючись лише в сильній позиції як відповідний звук нормальної довготи. Настає такий момент у розвитку вокалізму, коли можна твердити, що зредукованих фонем фактично немає, однак вони й далі деякий час ще продовжують ідентифікуватися мовцями, тобто існують на рівні соціально значущого звукового образу як елемент колективної свідомості.

Тому слід вважати, що М. Йогансен досить точно охарактеризував фонему /и/ як напівсамостійну, хоч і залучав до обґрунтування не фонемні, а звукові ознаки, зокрема близькість її до /е/ в ненаголошеній позиції [Див. 4: 227].

Кожна значуща мовна одиниця має потрібну спрямованість: 1) спрямованість всередину мовної системи, що реалізується у певних зв'язках однієї одиниці з іншою і в чому виявляється їх мовна функція; 2) позамовна спрямованість одиниці, яка так чи інакше відображає і/або інтерпретує реальний світ; 3) психофізіологічна спрямованість мовної одиниці, яка полягає на їх зв'язку з феноменами людської свідомості та психічних процесів. Фонем як незначущі одиниці, одиниці фонологічного рівня мовної системи мають лише подвійну спрямованість: 1) вони парадигматично і синтагматично пов'язані між собою в межах мовної системи; 2) вони мають свої психофізичні образи у свідомості.

Як нам уявляється сучасний динамічний стан українського вокалізму? З позиції внутрішньомовної спрямованості фонем є засобом розрізнення значень слів, які з них і складаються. При цьому вони можуть займати різні позиції. Релевантними позиціями голосних фонем щодо місця розташування у слові та щодо комбінацій з приголосними ми вважаємо позиції: 1) на початку слова / в середині слова після твердого приголосного / в середині слова після м'якого приголосного / позиція після *й*; щодо акцентуаційної виділеності чи невиділеності у слові: 2) наголошена / ненаголошена позиція; щодо частотності певної позиції: 3) частотна / нечастотна позиція. Крім того, слід враховувати також ступінь фонематичності попередньої одиниці: 4) повна фонематичність / часткова (послаблена) фонематичність; приналежність лексичних одиниць, у яких провадиться ідентифікація фонем до: 5) активної чи пасивної лексики, рідномовної чи запозиченої лексики. Якщо

фонема реалізується у всіх названих позиціях, ці позиції є частотними, наявні комбінації з попередніми фонемами, що мають великий ступінь фонематичності, і охоплюють різні групи лексики, її ступінь фонематичності можна вважати повним, або високим. Якщо реалізація фонери обмежена принаймні в одному з п'яти вищезазначених пунктів, наприклад, трапляється не у всіх позиціях у слові, за умови позитивної реалізації щодо решти пунктів, то така фонема, будемо вважати, має нормальний ступінь фонематичності. Якщо реалізація фонери обмежена за двома пунктами, ступінь її реалізації потрібно вважати середнім. Якщо реалізація фонери обмежена щодо трьох пунктів — це фонема з послабленим ступенем фонематичності, якщо ж реалізація фонери обмежена щодо чотирьох і більше пунктів — це фонема зі слабким ступенем фонематичності, у випадку негативного результату за всіма пунктами слід визнати, що такої фонери в українській мові не існує.

Розглянемо, як за вищенаведеними критеріями можна оцінити систему голосних фонем сучасної української мови.

1.1.1.2. Позиція під наголосом на початку слова властива у рідномовних словах тільки фонемам /i/ *їва*, /o/ *узоро*, /y/ *эхил* і невластива фонемам /и/, /е/, /а/ (не беремо до уваги слова на кшталт *шкати*, *йкати*, *бкати* де елементи слів *и-*, *е-*, *а-*, за слушним обґрунтуванням Ю. О. Карпенка, є коренями [2: 44]. Щоправда, /и/ у вищезазначеній позиції може реалізуватися зрідка тільки як факультативний варіант: *шнший*, *шноді*, *шнколи*, *шнде*, *шнкуда* [4: 236]. Причому така позиція навіть для фонем /i/, /o/, /y/ є нечастотною (1.1.1.1.).

1.1.2.2. У запозичених словах на початку слів реалізується всі фонери, крім /и/: *импульс*, *йкспорт*, *брка*, *урден*, *эрна*, частотність тут дещо більша, однак все одно їх не можна вважати частотними (1.1.2.1.).

1.2.1.1. У ненаголошеній позиції на початку слова в рідномовних словах частотними є фонери /o/ та /y/: *обдертий*, *об'їздити*, *обслуга* (і багато інших завдяки префіксові *об-*), *обіцяти*, *образа*, *обриднути*; *улюблений*, *уболівати*, *увечері*, *улов* (і багато інших завдяки префіксові *у-*), *урок*, *уста*, *утроба*, *учитель*, *ущерть*. Реалізація решти фонем /i/, /е/, /а/ у такій позиції є нечастотною: *іти*, *еге*,

але (1.2.1.2). /и/ у такій позиції не засвідчено, крім діалектної вимови на зразок *иржа*, *иржавий*, *иржати* тощо.

1.2.2.1. У ненаголошеній позиції на початку слова в запозичених словах реалізація усіх голосних фонем, крім /и/, є частотною, наприклад: *інжектор*, *екран*, *арик*, *оказія*, *універсал*.

2.1.1. Важливою рисою фонематичності є наявність позиції голосних після твердих приголосних і після м'яких приголосних у так званих мінімальних парах слів, тобто слів, які розрізняються однією парою фонем, що творять опозицію лише за однією диференційною ознакою. Серед рідномовних слів вказана позиція притаманна фонемам /а/, /о/, /у/: /р'ад/ — /рад/, /л'оном/ — /лоном/, /с'уди/ — /суди/. Вона не властива фонемам /і/, /и/, /е/, адже фонема /і/ вживається лише після м'яких приголосних, наприклад, /т'ік/, а /и/ — лише після твердих, наприклад, /тик/. Щодо фонем /е/, то вона теж вживається майже винятково після твердих приголосних, за винятком деяких випадків після подовженого [л':], наприклад, /л'л'е/, до мінімальної пари /е/ не входить.

2.1.2. Щодо запозичень, то мінімальні пари фіксуються лише з фонемами /а/, /о/, /у/ в комбінованих мінімальних парах іншомовне слово — рідномовне слово, наприклад: /д'ак/ — /дак/, /по лоту/ (від *лот*) — /пол'оту/ (від *політ*), /л'ук/ — /лук/.

И/і в іншомовних словах перебувають (за невеликим винятком *мікрон* — *митра*, *тир* — *Тір*) у положенні додаткової дистрибуції: *директор/міністр/діаграма*. Звичайно, діє також і попереднє обмеження: /і/ вживається лише після м'яких приголосних, /и/ — лише після твердих.

3. Позиція після /j/ властива усім фонемам, крім /и/: /jіжак/, /співаје/, /jолоп/, /jушка/.

4. Послаблений ступінь фонематичності попередньої одиниці теж релевантна риса для визначення ступеня фонематичності. Йдеться про позицію голосних після губних, задньоязикових та шиплячих приголосних. Доводячи фонематичність /и/ П. П. Коструба стверджує, що напівм'які приголосні [б'], [п'], [м'], [в'], [к'], [х'], [г'], [ш'], [ж'], [ч'] можуть бути тільки варіантами твердих /б/, /п/, /м/, /в/, /к/, /х/, /г/, /ш/, /ж/, /ч/ фонем, а не самостійними фонемами [4: 237]. Такої ж думки й Н. І. Тоцька [5:33]. Слід сказати, що це традиційний підхід до розуміння складу приголосних фонем укра-

їнської мови, характерний для більшості українських мовознавців минулого, наприклад, Є. К. Тимченка, О. Б. Курило, М. Ф. Наконечного, Л. І. Прокопової.

В даній статті ми не збираємося детально зупинятися на характеристиці приголосних фонем, однак у світлі динамічного підходу зрозуміло, що ступінь фонематичності вищеперелічених приголосних фонем послаблений або навіть слабкий: вони не можуть розрізнятися м'якими й твердими, навіть на письмі це закріплено в тому, що після губних та ін. практично не можливі йотовані літери, тим більше у словах іншомовного походження [3: 315]. Не існує також мінімальних опозиційних пар із ними, за винятком *свят* — *сват*. Останній факт свідчить, що їх не можна вважати також безоглядно лише варіантами відповідних твердих фонем.

Слабкий ступінь фонематичності напівм'яких губних, задньоязикових та шиплячих приголосних дозволяє твердити, що вони не спроможні самотійно розрізняти значення слів за твердістю / м'якістю. Тому слід визнати, що у парах слів, як наприклад, *бик* — *бік*, *вир* — *вір*, *мив* — *мів*, *кит* — *кіт*, *гилка* — *гілка*, *сичи* — *сичі* значення розрізняється одночасно двома фонемами зі слабким ступенем фонематичності: з одного боку, слабо протиставленими фонемами /б/ — /б'/, /в/ — /в'/, /м/ — /м'/ і т. д., з іншого боку — такими ж слабо протиставленими фонемами /и/ — /і/. Висловлені спостереження можна подати у вигляді матриці (див. нижче).

	і	и	е	а	о	у
1.1.1.1.	—	—	—	—	—	—
1.1.1.2.	+	±	—	—	+	+
1.1.2.1.	—	—	—	—	—	—
1.1.2.2.	+	—	+	+	+	+
1.2.1.1.	—	—	—	—	+	+
1.2.1.2.	+	—	+	+	—	—
1.2.2.1.	+	—	+	+	+	+
1.2.2.2.	—	—	—	—	—	—
2.1.1.	—	—	—	+	+	+
2.1.2.	—	—	—	+	+	+
3.	+	—	+	+	+	+
4.	+	+	+	+	+	+

Цифрами у матриці позначено:

1.1.1.1. Позиція на початку слова, наголошена, рідномовні слова, частотна

1.1.1.2. Позиція на початку слова, наголошена, рідномовні слова, нечастотна

1.1.2.1. Позиція на початку слова, наголошена, запозичені слова, частотна

1.1.2.2. Позиція на початку слова, наголошена, запозичені слова, нечастотна

1.2.1.1. Позиція на початку слова, ненаголошена, рідномовні слова, частотна

1.2.1.2. Позиція на початку слова, ненаголошена, рідномовні слова, нечастотна

1.2.2.1. Позиція на початку слова, ненаголошена, запозичені слова, частотна

1.2.2.2. Позиція на початку слова, ненаголошена, запозичені слова, нечастотна

2.1.1. Позиція після твердого приголосного, рідномовні слова — позиція після м'якого приголосного, рідномовні слова (мінімальні пари)

2.1.2 Позиція після твердого приголосного, рідномовні й іншомовні слова — позиція після м'якого приголосного, рідномовні й іншомовні слова (мінімальні пари)

3. Позиція після *й*

4. Послаблений ступінь фонематичності попередньої одиниці

Як видно з матриці, “стовідсоткової” фонемі в українській мові немає. Сильними голосними фонемами з нормальним ступенем фонематичності в сучасній українській мові є /o/, /y/; фонема /a/ має середній ступінь фонематичності, фонемі /i/, /e/ — послаблений ступінь фонематичності, а фонемі /и/ притаманний слабкий ступінь фонематичності.

Варто зазначити, що з перебігом розвитку фонетичної системи української мови ступінь фонематичності фонем теж зазнає змін. Так, ще в XIX і на початку XX ст. фонема /i/ могла реалізуватися не тільки в позиції після м'якого, а й у позиції після твердого приголосного. Йдеться про розрізнення алофона /i/, що походить із /o/, наприклад, *ніс* (←*носъ*), та того, що походить із /e/, /~~ѣ~~/, на-

приклад, *ніс* (← *несль*), *німий* (← *нѣмь*). Існували такі ряди опозиції як */tik/* — */t'ik/* — */тик/*. Саме цей факт дав підстави Є. Желехівському у створеному ним фонетичному правописі позначати */i/* з */e/*, */ѣ/* спеціальною літерою *ї*: *діло, ліс, тїк* (але *діл, стїл, рівний*).

Про це вказували як мовознавці ХІХ ст., наприклад, В. Науменко, так і мовознавці ХХ ст., наприклад, Є. К. Тимченко, О. Н. Синявський, хоч останній і зазначав про руйнування цього протиставлення [Див. 4: 236]. Дані факти свідчать про вищий ступінь фонематичності */i/* та */и/* тієї доби.

У подальшому вказані фонemi розвивалися в напрямку до послаблення ступеня їх фонематичності, до реалізації їх у положенні додаткової дистрибуції, а отже, у напрямку до їх злиття в одну фонему. Однак процес цей не можна вважати завершеним, і саме його незавершеність зумовлює наявність різних тлумачень щодо фонематичності */i/* та */и/*. Тільки динамічний підхід забезпечує науково адекватний опис фонем за ступенями (рангами) їх фонематичності і дозволяє трактувати */i/* як фонему з послабленим ступенем фонематичності, а */и/* як фонему зі слабким ступенем фонематичності.

1. Жовтобрюх М. А. Фонетика // Історія української мови: Фонетика. — К.: Наук. думка, 1979.

2. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. — Одеса: Чорномор'я, 1996.

3. Німчук В. В. Проблеми українського правопису в ХХ ст. // Український правопис: Проект найновішої редакції. — К.: Наук. думка, 1999.

4. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. — К., 1969.

5. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. — К.: Вища школа, 1981.